

Өзбек жана кыргыз тилдеринде сын атоочтун даража категориясынын берилиши

Тектеш тилдерди салыштырып изилдөө бүгүнкү түркология илиминин актуалдуу маселелеринин бири экендиги талашсыз. Грамматиканын бир бөлүгү болгон морфология боюнча иликтөө жүргүзүлгөн эмгектерде тектеш эки тилдин (өзбек жана кыргыз) тил илиминде жетишкен ийгиликтери арбын экенин белгилебей коюуга болбойт.

Өткөн кылымдын 70–жылдарынан баштап түркология илиминде өнүгө баштаган структура, системалуулук багыттары тилдерди изилдөөдө өзгөчө көз караштарды пайда кылды. Лингвистикада системалык иликтөөлөрдүн пайдубалы XIX кылымда эле түптөлүп, XX кылымда методологиялык негиздери иштелип чыккан. Тектеш тилдердин салыштырылып изилденишине системалык анализ методдорун киргизүү салыштырылып жаткан тилдер үчүн жалпылыгы менен өзгөчөлүктөрүн ачып берди.

Морфологияны изилдөө белгиленген принциптерге негизделген, айрыкча салыштырма пландагы иштерге өз алдынча көңүл бурулат. Бири – бирине тектеш болгон тилдерде да өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрдүн болушу шексиз.

Биз бул чакан ишибизде өзбек жана кыргыз тилдериндеги даража категориясын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө пикир билдирмекчибиз.

Өзбек жана кыргыз тилдеринде морфологиялык мүмкүнчүлүгү боюнча сын атооч сөз түркүмүнүн даража категориясынын эки мүчөсү болушу мүмкүн.

Түрк тилдеринде морфологиялык категориялардын мүчөсү болуш үчүн синтаксистик форманын болушу зарыл. Мына ошондой формаларга биз изилдеген тилдер ээ болбогон күчөтмө даражага биз атайын токтолбодук. Ушул категория менен байланышта болгон дагы бир проблема - анын категориялык формалары бардык сын атоочторго таандык эместиги.

Бул жөнүндө А. И. Смирницкий төмөнкүдөй пикирин билдирет: «Айрым сын атоочтордун салыштырма жана күчөтмө даражага ээ болбостугу алардын грамматикалык категорияга ажыратылышына тоскоол боло албайт. Башка сөз түркүмдөрүндө, бөлөк сөздөрдө грамматикалык категориядагы ал же бул формаларынын жоктугу, ушул категориядагы сөздөрдүн белгилүү бир бүтүн лексика – грамматикалык классында болушуна тоскоол болбойт. Башкача айтканда, сан категориясынын тигил же бул формасы кээ бир зат атоочтор үчүн мүнөздүү болбогону сыяктуу, бир катар сын атоочтордо салыштырма жана күчөтмө даража формалары да болбошу мүмкүн».¹

Бардык сын атоочтор даражаны көрсөтө бербейт (ушул категорияга тиешеси бар тактоочтор да ушундай). Бирок бул көрүнүш категорияны ажыратууга каршы келбейт. Демек, эки мүчөлүү даража категориясы албетте болот.²

Изилдөөгө алынган тилдердеги даражаларды карап чыгалы:

1. Жай даража - эки тилде тең нөл көрсөткүчтө.

2. Басаңдатма даражанын кыргыз жана өзбек тилдеринде бир нечеден көрсөткүчү бар: кыргыз тилинде:

-ыш - агыш, көгүш; -гил - киргил; -ылжым - көгүлжүм,

- ылжын - каралжын; -ылтыр - көгүлтүр;

-гыч - саргыч, кызгыч; -гылт - кызгылт;

-гылтым - кызгылтым; -омук - бозомук; -ымтыл - карамтыл ж. б. өзбек тилинде:

-иш - кукиш, окиш; -гши - кизгиш; -мтир - корамтир -имтир -кукимтир. Мисалы:

Осмон кукиш, бегубор эди. кизгиш рангли куйлак кийибди.

Кукимтир осмон шамолдан кейин бирданига тим кора рангга кирди.

Корамтир ранг - аза белгиси.

Өзбек тилинде бул эки форма - -ш, -иш; -мтир, -имтир

(варианттарды эсепке албаганда, белгилеп өтүлгөнүндөй, ушул категория эки формалуу) өзү уланып жаткан сөздүн мазмунунан келип чыгуучу маанинин оттенкалары менен жана конситуативдик мүмкүнчүлүгү боюнча айырмалануучу төмөнкүдөй жеке грамматикалык маанилерди пайда кыла алат.

Жай даражанын нөл көрсөткүчү кеңири колдонулуп, белгини эч кандай салыштыруусуз түздөн - түз көрсөтөт (1), айрым шарттарда күчөтмө (2) жана басаңдатма белгини (3) көрсөтүшү мүмкүн.

1. Өзбекче: *Катта отга - катта козик.*
Сепли киз булгунча, эпли киз бул.
Ювош отнинг тепкиси өмон.
 Кыргызча: *Чоң атка-чоң казык.*
Септүү кыз болгончо, эптүү кыз бол.
Жоош аттын тепкени жаман.
2. Өзбекче: *Энг зур бодринг Олтиарикда булади.*
Калампир аччиклигидан кузидан еш окиб кетди.
Узум роса ширин экан.
 Кыргызча: *Эң жакшы бадыраң Алтыарыкта болот.*
Калемпир аябай ачуу болгондуктан, көзүнөн
жаш агып кетти.
Жүзүм аябай таттуу экен.
3. Өзбекче: *Оч кизил куйлак кийган келинчак таъзим килди.*
Лаблари ним пушти, коилари сал эгик.
 Кыргызча: *Ач кызыл көйнөк кийген келинчек таазим*
кылды.
Эриндери кызгылт, каиштары бир аз кайрылган.

Басаңдатма даража белгинин нормадан төмөн экендигин, күчсүздүгүн өлчөмгө салыштырмалуу (1), башка белгиге салыштырмалуу (2) көрсөтөт.

1. Өзбекче: *Кукимтир кора осмондаги бехисоб юлдузлар*
чакнаб туради.
Хурсандлигидан саргиши юзи ялтираб кизгиши
тусга кирди.
 Кыргызча: *Көгүлтүр асмандагы эсепсиз жылдыздар*
жаркырап турат.
Сүйүнгөнүнөн саргыч жүзү жалтырап кызгылт
түскө кирди.
2. Өзбекче: *Лаблари аввалгидан кизгиши тортиб,*
жонлангандай кўринади.
 Кыргызча: *Эриндери мурункудан кызгылт тартып,*
жандангандай көрүнөт.

Жай даража (2), (3), менен басаңдатма даражанын (2) колдонушунда алдындагы сөз менен байланышы (контекстуалдык талап) сезилип турат. Себеби ушул жеке грамматикалык маанилердин ишке ашышында ушул синтагматикалык шарт зарыл болот.

Бул категория пайда кылуучулардын маанилик – милдеттик мүмкүнчүлүктөрүн төмөнкү таблицадан көрүүгө болот:

№	Формалар	Жөнө-көй белги	Күчөтмө белги	Басаңдатма белги	Контекстуалдык талап	
					Бар мавжуд	Жок мавжуд
	Кыргызча өзбекче	Оддий белги	Ортгирма белги	Озайтирма белги	Бар мавжуд	Жок мавжуд
1	-o	+	+Y-	+Y-	+Y-	+Y-

	-o					
2	-ЫШ,-ГЫЛ,- ЫЛЖЫМ, -ЫЛТЫР,-ГЫЧ,-ГЫЛТ, -ГЫЛТЫМ - иш, -гиш, -мтир, -имтир	-	-	+	+Y-	+Y-

Категориалдык формалардын таблицадагы белгилеринин синтезинен пайда болуучу жалпы грамматикалык маанилери ушул категориянын жалпы грамматикалык маанисин жаратат.

Демек, салыштырылган эки тилде даража категориясы жалпы грамматикалык маанинин семантикалык жагын жана белгини даражалап көрсөтүү өзгөчөлүгү түзөт, ал эми синтаксистик жагын контекстуалдык талаптын бар же жоктугу пайда кылат.

Адабияттар

1. Смирницкий А. И. Морфология английского языка. - Москва, 1959, 105-106-б.
2. Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. - Ташкент, 1989-192.б.
3. Нурманов А. Узбек тилшунослиги тарихи.-Тошкент, 2002, 228 б.

* * *